

MOTOR ALALIYALI BOLALARDA IXTIYORIY DIQQAT- MULOQOT KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ENG MUHIM OMILI

Xalilova Shaxnoza Ikrom qizi

Alfraganus Universiteti oliy ta'lim tashkiloti Pedagogika va Psixologiya
fakulteti, Defektalogiya yo'nalishi talabasi

Utbasarova Umida Mexmanovna

Alfraganus Universiteti oliy ta'lim tashkiloti Pedagogika
va Psixologiya PhD v.b dotsent

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17333445>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 07-oktabr 2025 yil
Ma'qullandi: 10-oktabr 2025 yil
Nashr qilindi: 12-oktabr 2025 yil

KEY WORDS

*motor alaliya, diqqat, ixtiyoriy,
ixtiyorsiz, rivojlanish, xususiyat,
muvojlashish*

ABSTRACT

*ushbu maqolada motor alaliyali bolalarda ixtiyoriy
diqqatning muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdagi
asosiy omil ekanligi hamda diqqatning jamlanishi
bolalarda noverbal muloqot qilish ko'nikmalarini
bosqichma-bosqich shakllanish jarayoni keng
yoritilgan.*

Diqqat deb ongimizni bir nuqtaga to'plab, ma'lum narsa va hodislarga faol yo'naltirilishiga aytiladi. Diqqat sezish jarayonida, idrok qilishda, xotira, xayol va tafakkur jarayonlarida har doim ishtirok etadi. Demak, diqqat barcha aks ettirish jarayonlarimizning doimiy yo'ldoshidir. Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishni va ularning samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlatdan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzahmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatliligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi. Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. P.I. Ivanovning fikricha, " Biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi ".

Shaxsning ayni chog'dagi psixik faoliyati, ya'ni ehtiyojlarining yig'indisi shu damda ustunlik qilayotgan motiv tomon qaratilgan bo'ladi. Odamga juda ko'p tashqi qo'zg'ovchilar ta'sir qilib turadi, odamda har xil turli, bir qancha ehtiyojlarga mos keladigan tashqi qo'zg'alish shaxs uchun har xil ahamiyatga ega bo'lgan mayllar bilan tashqi qo'zg'atuvchilarning o'zaro munosabati psixik faoliyatning tanlovchilik tabiatida ifodalanadi. Ma'lum obyektning muqarrar tanlay olish diqqatning ishtiroki bilan amalga oshadi. Diqqat psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan obyekt ustida to'planishidan iborat bilish jarayonidir. Yo'naltirilish deganda, psixik faoliyatning tanlovchilik tabiati, obyektning ixtiyoriy va beixtiyoriy tanlash tushuniladi. O'quvchi maktabda o'qituvchi gapirayotgan gaplarni eshitib,

o'tirganda, u mana shu eshitib o'tirish faoliyatini ongli ravishda tanlab olgan, uning diqqati ongli ravishda qo'zg'algan, shu maqsadga bo'ysundirilgan bo'ladi. O'quvchining biron

boshqa narsaga chalg'imasdan o'quv materialining mazmuniga zehn qo'yib o'tirishida uning psixik faoliyatining yo'nalishi ifodalanadi. Psixik faoliyatning yo'naltirilishi deganda ana shu faoliyatni tanlashgina tushunilib kelmay, balki ana shu tanlanganni saqlab va qo'llab-quvvatlash tushuniladi. O'quvchilar diqqatini jalb qilish qiyinligini har qanday pedagog biladi. Buning uchun maxsus pedagogik usullardan foydalanish zarur bo'ladi. Diqqatda psixik faoliyatning yo'naltirilishi bilan birga uning to'planishi mazkur faoliyatga hech qanday aloqasi bo'lmagan boshqa narsalardek, hamma faoliyatdan diqqatni chalg'itish demakdir. Diqqatning bir joyga to'planishi deganda mazkur faoliyatga butunlay berilish, unga ozmi - ko'pmi chuqur e'tibor berish tushuniladi. Qandaydir bir suratli kitobni tez ko'rib chiqish maqsadida uni varaqlab chiqish mumkin. Bunday holda diqqatning to'planishi kuchli bo'lmaydi. Bironta qiyinroq kitobni undagi har bir bayon qilingan fikrni tushunib olishga intilib va undagi murakkab masalani boshidan oxirigacha tushunib olish har tomonlama o'zaro munosabatlarni qarab chiqish maqsadida o'qish mumkin. Bu holatdagi diqqatning to'planishi juda kuchli bo'ladi. Masalan: uyga topshiriq berilgan inshoni yozib o'tirgan o'quvchi ba'zan uyda boshqalarning gapini, radioning ovozi eshitmaydi. Unda diqqatning to'planishi kuchli bo'ladi.

Diqqat turlari:

Kishi faoliyatida diqqat bir necha turlarga bo'linadi:

1. Ixtiyorsiz diqqat;
2. Ixtiyoriy diqqat;
3. Muvofiqlashtirilgan ixtiyoriy diqqatlarga bo'linadi.

Biz diqqatni qaratishni maqsad qilib qo'ymagan paytimizda psixik faoliyatning yo'naltirishi va to'planishi ixtiyorsiz xarakterga ega bo'lishi mumkin. Bunday hollarda faoliyatning maroqliligi, qiziqarli yoki kutilmaganda favqulotdaligi bilan odamni o'z-o'ziga jalb eta oladi. Odam o'ziga ta'sir qilayotgan narsalarga, hodisalarga, bajarayotgan faoliyatiga beixtiyor berilib ketadi. Masalan: biron ishni bajarayotgan odam radioda yoqimli kuy yoki ashulani eshitib qolsa yoki e'lonni eshitsu, u beixtiyoriy qilayotgan ishini tashlab radioga quloq soladi. Biroq biz ko'zlagan maqsad va qabul qilingan qaror tufayli ma'lum bir ishni bajarish lozimligini bilar ekanmiz, bunday holda diqqatning yo'nalishi va to'planishi ixtiyoriy tabiatga ega bo'lishi mumkin. Biz bunday paytda diqqatimizni bajarayotgan ishimizga qaratishni maqsad qilib qo'yamiz. Masalan: maktab o'quvchisi berilgan topshiriqni ongli ravishda bajarishini ixtiyoriy tabiatga ega deb bilamiz.

Ixtiyoriy diqqatni yuzaga keltiruvchi ikkinchi toifa sabablariga tashqi qo'zg'atuvchilarning odamning ichki holatiga va avvalo odamda mavjud bo'lgan ehtiyojlarga mos kelishi kiradi. Masalan: qornimiz och paytida biror mazali hid beixtiyor diqqatimizni o'ziga jalb etadi. Agar qornimiz to'q bo'lsa, bu hidni payqamasligimiz ham mumkin. Bu toifadagi sabablarga maroqlilik hamda jozibadorlik kiradi. Agar o'qituvchining gapirayotgan gapi har xil hissiyotlarni tug'diruvchi tasavvurlarni almashtirib tursa, o'quvchilarning diqqatlari susaymaydi. Bunday diqqatni emotsional diqqat deb atashimiz mumkin. Diqqatni jalb qilishda inson shaxsi umumiy yo'nalishining va diqqatni yuzaga keltirishning muhim sabablaridan biri bo'lgan qiziqishlarning ta'siri nihoyatda kattadir. Nimaiki narsa bizga bevosita qiziqarli bo'lsa, diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Bolaning ilk yoshida ham, maktab yoshidagi paytlarda ham diqqatni jalb qilish uchun qiziqtirishning ta'siri ayniqsa kattadir. Qiziqishdan diqqatni jalb qilish vositasi sifatida foydalanilar ekan, shuni esdan chiqarimaslik kerakki, qiziqish bizning ilgari tajribamiz bilan bizdagi mavjud bilimlarga mustahkamlik bog'lab olib borishimiz

kerak. O'quv materiallarini maroqli bayon qilish izchillik va tizimlilik bilan qo'shib doimiy qiziqish hamda uzluksiz diqqatni ta'minlaydi. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatdan shuning bilan farq qiladiki, u narsalarga qabul qilingan qarorlar ta'siri va ongli suratda ko'zlangan maqsadlarimiz asosida qaratiladi. Agar ixtiyorsiz diqqatda ish bizni o'ziga shunchaki jalb qilib olsa, ixtiyoriy diqqatda biz ixtiyorimizni qaratish uchun esa o'z oldimizga qo'yamiz, qiyinchiliklarni yengib, diqqatni to'plash uchun kurashib va har qanday boshqa narsalarga berilmaslik uchun iroda kuchini sarflab, diqqatimizni ongli ravishda biror ishga qaratamiz. Ixtiyoriy diqqatning o'ziga xos xususiyati mana shu maqsadni ko'zlashda, irodaviy zo'r berishda namoyon bo'ladi. Ixtiyoriy diqqat irodamizning namoyon bo'lishidir. Qandaydir biror faoliyat bilan shug'ullanishga qaror qabul qilar ekanmiz, diqqatimizni hatto ayni chog'da biz uchun qiziqarli bo'lmagan, lekin shug'ullanishimiz lozim topgan narsalarga ongli ravishda qaratamiz. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatdan sifat jihatidan farq qiladi. Mehnat maqsadga muvofiq faoliyatdir. Maqsad ko'zlash esa o'z tarkibiga diqqatni yo'naltirishni ham oladi. Ixtiyoriy diqqat xuddi ixtiyorsiz diqqat kabi odamni qiziqishlari bilan mustahkam bog'liqdir. Ixtiyoriy diqqatda qiziqishlar, asosan bevositalik xarakteriga ega bo'ladi. Bunday qiziqishlar maqsad, ya'ni faoliyat natijalari bilan bog'liq bo'lgan qiziqishlardir. Ixtiyoriy diqqatdan tashqari diqqatning yana bitta turini qayd qilib o'tish lozim, u ixtiyoriy diqqat kabi maqsadga qaratilgan bo'lib, lekin irodaviy zo'r berishni talab qilmaydi. Masalan: bir o'quvchi matematikadan qiyin misol yechishga kirishdi, lekin uni yecha olmadi. U o'zicha eshikka qaraydi, uni buni eshitadi, beixtiyor nimalarnidir yozadi. Birdan misol yechishning yo'lini tushuna boshlab misolni yechadi. O'quvchining ixtiyoriy diqqati muvofiqlashtirilgan ixtiyoriy diqqatga aylanadi.

Muvofiqlashtirilgan ixtiyoriy diqqatni ixtiyorsiz diqqat bilan almashtirib bo'lmaydi. Chunki muvofiqlashtirilgan ixtiyoriy diqqat ongli ravishdako'zlangan maqsadlar bilan bog'liq bo'ladi va ongli qiziqishlar qo'llab turiladi. Ikkinchi tomondan muvofiqlashtirilgan ixtiyoriy diqqat sof ixtiyoriy diqqatga o'xshamaydi, chunki muvofiqlashtirilgan ixtiyoriy diqqat paytida irodaviy zo'r berish deyarli bo'lmaydi. Shuning uchun diqqatning bu maxsus turi ixtiyorsiz diqqatga nisbatan sifat jihatidan farq qiladi.

Diqqat xususiyatlari

Diqqatning o'ziga xos xususiyatlariga uning kuchi va barqarorligi, bo'linishi, ko'lami, parishonxotirlik, taqsimlanishi kabilar kiradi. Dastavval, diqqatning barqarorligidan iborat bo'lgan tomonini ajratib ko'rsatish kerak. Ayrim tadqiqotchilar diqqatning davomiyligini sof biologik ritmlar bilan cheklashga intilganlar. Ular diqqatni tebranishi deb, atalishi xususiyatini diqqatning biologik ritmiga kiritganlar. Diqqatning tebranish xususiyati, odatda bilinar-bilinmas qo'zg'atuvchilar orqali o'rganiladi. Masalan: soatning chiqillashiga quloq soladigan bo'lsak, diqqatimiz jiddiy qaratilgan bo'lishiga qaramay, bu ovoz ba'zan payqaladi, ba'zan esa payqalmay qoladi. Bir-biriga yaqin bo'lgan yorug'lik farqini ajratishda xuddi shunday hodisa ro'y beradi. Diqqatning bunday tebranish davrlari hisoblab chiqilgan. Ma'lum bo'lishicha, diqqat tebranishining davomiyligi unchalik katta bo'lmay 1,5sekunddan 2,6 sekundgacha yetadi. Bu hol diqqat tebranishining asosini biologik jarayonlari tashkil etishini ko'rsatuvchi bir dalil bo'ladi. Diqqatimizni uzoq vaqt davomida biror harakatsiz o'zgarimas obyekt ustida to'plashga imkoniyatimiz bo'lmasa ham, to'qnash keladigan obyektning o'zgarishi va harakatchanligi bilan bo'lgan qandaydir bir faoliyatni bajarish ustida diqqatimizni uzoq vaqt saqlay olmaymiz. Masalan: koptok o'ynagan paytda bor diqqatimiz faqat koptokda bo'ladi. Shunday qilib, barcha

diqqat biror obyekt ustida uzoq vaqt davomida to'xtab turolmasa ham, lekin diqqat uzoq vaqt davomida bitta faoliyatning o'zida to'planib turishi mumkin.

Parishonxotirlik diqqatning salbiy tomonini tashkil etadi. Parishonxotirlik deganda ko'pincha ishga nihoyat darajada berilib ketish tushuniladi. Shunday paytda odam atrofidagi narsalarni mutlaqo payqamay qo'yadi. Bolalarda parishonxotirlik tez-tez uchray turadi. Bolalarning shaxsini uning irodaviy sifatlarini uzoq vaqt tarbiyalash yo'li bilan bunday parishonxotirlikka kurash olib borishi zarur. Parishonxotirlikdan tashqari diqqatning boshqacha turlari ham uchray turadi. Ayrim ruhiy kasallik holatlarida diqqatning inertligi (sustligi) yoki mutlaqo harakatsizligi, qandaydir biron obyekt ustida to'xtab qolishi holatlarini kuzatish mumkin. Bola hayotining bir oylik davrlarida uning uchun faqat ixtiyorsiz diqqat xos bo'ladi. Bu davrda bola dastavval tashqi qo'zg'atuvchilardan, ularning keskin o'zgarishlaridan ta'sirlanadi. Masalan: to'satdan paydo bo'ladigan qattiq ovozlardan, harakatning o'zgarishidan va boshqa narsalardan ta'sirlanadi. Ixtiyoriy diqqatning alomatlarini odatda bola yoshiga to'lgandan so'ng yoki ikki yoshga qadam qo'ygan davrda paydo bo'la boshlaydi. Ixtiyoriy diqqat tarbiya jarayonida yuzaga keladi, bolaning atrofidagi odamlar nima qilish lozimligini asta - sekin o'rgatadilar. Bolalar o'z diqqatini ulardan talab qilinayotgan harakatlariga o'zlarining bevosita moyillaridan voz kechishlariga to'g'ri keladi. Bolada, albatta juda sodda go'daklik shakli bo'lsa ham onglilik namoyon bo'ladi. Bolani ozodalikka, tartiblilikka, ma'lum intizomlilikka, jamoat qoidalariga rioya qilishga o'rgatar ekanmiz, buning bilan biz bolada ixtiyoriy diqqatni rivojlantiramiz. Bog'cha yoshidagi davrda bolaning ixtiyoriy diqqatini rivojlantirish uchun o'yin katta ahamiyatga egadir. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati juda barqaror bo'ladi. Mashq qilish usuli bilan o'z diqqatini to'plash qobiliyati asta - sekin rivojlanadi.

Diqqatning rivojlanishi

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari diqqatning ayrim sifatleri ko'lami, ko'chuvchanligi, kuchi va barqarorligi o'sib boradi. Bolalarning diqqati avvalo ko'laminin torligi, bir narsadan ikkinchi narsaga sekinlik bilan ko'chishi va bo'linishi bilan ajralib turadi. Bir yoshli bolalarda biz faqat tor kontsentratsiyalashgan diqqatni ko'rishimiz mumkin. Masalan: bolaga bir narsa berib bir qo'lga ushlab qo'yib, ikkinchi qo'lga boshqa narsa bersak, u birinchi qo'lidagi narsani tashlab yuboradi, demak, bolaning diqqati o'z qo'lida ushlab turgan narsaga taqsimlana olmaydi. Keyinchalik diqqatining bo'linuvchanligi kattalar yordami bilan bolalarning o'yin faoliyatlarida, o'qish va amaliy mehnat jarayonida o'sib boradi. Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari diqqatning kuchi va barqarorligi o'sa boradi. Bu xususiyatlari o'yin, mehnat va o'qish jarayonlarida o'sadi.

O'qish jarayoni uchun diqqatning ma'lum darajada kuchli va barqaror bo'lishi talab qilinadi. Diqqat barqarorligining o'sishiga bolalar ongining mazmunan boyishi va ular tafakkurining o'sishi katta yordam beradi. Bola hayotining dastlabki onlariga ixtiyorsiz diqqat xos bo'ladi. Shuning uchun avval bola tashqaridan keladigan qo'zg'atuvchilarga qattiq ovozlari, yorqin ranglarga, ta'sirli bo'ladi. Bola hayotining uchinchi oylaridan boshlab, obyektning tashqi tomonlariga ko'proq qiziqqa boshlaydi. Endi bola biror predmetga ko'proq qarashi, uni og'ziga solishi mumkin. Yaltiroq narsalar uning diqqatini torta boshlaydi. Bola yoshining oxirgi yoki ikkinchi yoshining boshlarida ixtiyoriy diqqat shakllana boshlaydi. Ikki yoshli bolalarda ongning elementlari ixtiyoriy diqqat bilan birga paydo bo'la boshlaydi. Bola ixtiyoriy diqqatning rivojlanishida o'yin katta ahamiyatga egadir. Agar bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat

mustahkam bo'lmasa, ixtiyoriy diqqat mustahkam bo'lmaydi. Ixtiyoriy diqqatni tarbiyalashda o'quv jarayoni muhim ahamiyatga ega, ya'ni darsda qanday o'tirish, maktab topshiriqlari, o'qituvchini eshitish, ularning hammasi ixtiyoriy diqqatning shakllanishida katta rol o'ynaydi. Maktabgacha bolalik davridagi diqqat ixtiyorsiz bo'ladi. Maktab yoshidagi bolalar o'z diqqatlarini boshqara olmaydilar. Diqqatning ixtiyoriy turi o'yin davomida faqat epizodik tarzda sodir bo'ladi. O'quv faoliyati juda murakkabligi, majburiyligi va ijtimoiy ahamiyatligi bilan diqqatning rivojlanishiga jiddiy talablar qo'yadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalar diqqatining asosiy xususiyati ixtiyoriy diqqatining o'sib borishidir. Quyi sinf o'quvchilarida ixtiyoriy diqqatning beqarorligiga sabab, ular asab tizimining tez charchashi, tormozlanish jarayonining kuchsizligidir. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilar diqqatini tarbiyalashda o'quv materialining mumkin qadar qiziqarli ko'rgazmalar, xilma-xil bo'lishiga harakat qilishi kerak, o'quvchilarni faollashtirishga intilishi, mashg'ulot davomida tanaffus berish imkoniyatlarini avvaldan o'ylab ko'rishi lozim. O'quv faoliyatini to'g'ri tashkil etish boshlang'ich sinflarda shakllanib, o'smirlik yoshida mustahkamlanadigan diqqatlilikka odatlanishga zamin hozirlaydi. O'smirda har xil narsalarni bilishga qiziqish, ko'p narsalarni mustaqil bajarishga nisbatan jo'shqing'ayrat, istak uyg'onadi. Bu bir tomondan, diqqatning to'planishi va barqarorligining oshishiga imkon beradi. Ikkinchi tomondan, parishonxotirlik, yengil chalg'ish hollarini keltirib chiqaradi, chunki hali o'smir faol jalb etishginaunda diqqatning holatini aniqlash, uni dars materialiga yo'naltirish va unda tutib turish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Белова – Давид Р.А. Нарушение речи у дошкольников. Клинические особенности детей дошкольного возраста с недоразвитием речи. – М.: Просвещение. 1971
2. Белова-Давид РА. Клинические особенности детей дошкольного возраста с недоразвитием речи // Нарушения речи у дошкольников. — М., 1972.
3. Белова-Давид Р.А. Причины недоразвития импрессивной и экспрессивной речи у детей дошкольного возраста // Нарушения речи у дошкольников. -М., 1982. С. 82-128.
4. Брыла М. Состояние вопроса о методах формирования лексической стороны речи у детей с экспрессивной алалией // Совершенствование методов диагностики и преодоления нарушений речи. — Л.э 1989.
5. Власенко И. Т, Проблемы логопедии и принципы анализа речевых и неречевых процессов у детей с недоразвитием речи // Дефектология. 1988. № 4.
6. Воробьева ВК. Обучение первоначальным навыкам связного высказывания младших школьников с моторной алалией // Дефектология, 1989, № 4.
7. Воробьева В.К. О некоторых особенностях построения фразы в устной речи детей - алаликов //Очерки по патологии речи и голоса. Вып. 3./ Под. Ред. С.С.Ляпидевского. - М., 1967. С. 66-76.
8. Воробьева В.К. О принципах логопедической работы над формированием связной контекстной речи у моторных алаликов// Вопросы логопедии. М., 1979. с.37-43.
9. Воробьева В.К. О принципах обеспечения мотивации в процессе обучения связной речи учащихся с моторной алалией //Актуальные проблемы логопедии.

Сборник научных трудов / Под. ред. Селиверстова В.И., Шаховской С.Н. - М., 1980. С. 91-99.

10. Воробьева В.К. Обучение детей с ТНР первоначальному навыку описательно-повествовательной речи//Дефектология. – 1990. - №4.

11. Воробьева В.К. Обучение первоначальному навыку связного первоначальному навыку высказывания младших школьников с моторной алалией//Дефектология. – 1990. - №4.

